

ВЕРСКА ТРАДИЦИЈА СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ (1914–1918)

Јован Глигорић*

Велики рат, поред осталих, имао је и снажну верску димензију. О њој се мање писало скоро код свих учесника, а посебно српског народа због потискивања верско-националних идеала идејом југословенства и каснијом комунистичком идеологијом.

На основу бројних примера из домаће и стране литературе, аутор настоји да бројне библијске мотиве, легендарна казивања и *предсказања Неба*, која су пратила српску војску од почетка до краја рата, приземни у форми живог примера, прилагоди и преведе њихова значења на свакодневни живот ратника, с намером да читаоца, макар донекле, упути у верски миље тога времена и домен тајанства вере и њених духовних озарења и учинака на морал славних предака. Поред бројних мотива верске традиције које помиње, аутор посебну пажњу посвећује *Голготи* и *васкрсу*.

Кључне речи: *рат, српска војска, Бог, Голгота, васкрс*

Оно што пружа велико охрабрење сваком аутору на плану религије и њеног утицаја на живот појединца и друштва је сама њена психолошка основа (вера). Као *усредишњени чин* или стање *врхунске бриге* човека, како истиче Паул Тиллич, вера је увек у средишту личног живота и укључује све његове аспекте. Стога су свако размишљање, сваки чин и свака акција религиозног човека прожети њеним утицајем. Срби, као људи између *доњег* и *горњег* света, како их у то време видео В. Чајкановић били су скоро сви дубоко религиозни. Српски сељак, који је највећим делом изнео Велики рат, осећао је да Свевишњи господари у свему што му је дато: животом, здрављем, љубављу, потомством и смрћу. Настојећи да сагледа властиту судбину, стално се поредио и одмеравао у свом обожењу, због чега је у сваком догађају властитог битисања – и кад је патио и кад се светио, препознавао и видео милост или казну Божју. То је посебно долазило до изражаја када се тицало одбране отаџбине као трајног и најважнијег животног задатка, како се од Немањића сматрало.

И сам повод за почетак рата, односно датум догађаја за објаву рата Србији – убиство на Видовдан 28. јула 1914, у Сарајеву аустроугарског престолонаследника над-

* Др Јован Глигорић је пуковник Војске Србије у пензији.

војводе Фрање Фердинанда и његове супруге, имао је снажну верску симболику и давао је повода да се он у Српском народу и војсци, али и у свету, схвата у духу верске традиције. Иако су се одговорни званичници Србије уздржавали од таквог приказивања, наслућујући шта се може десити, код народа се овај догађај оправдавао као заслужена „Божја казна“ и „подвиг“ који треба наставити. Аустроугарски отпавник по слова у Београду послао је 30. јуна овакав допис: „На улицама и кафанама се ликује због наше несреће и она се означава као *Божји прст* и оправдана казна за све лоше што је Аустро-Угарска већ учинила Србији“. Слично српском, у духу освете атентат је тумачен и у неким круговима у Бечу и другим деловима Монархије. Омражен од стране двора и народних маса, Ф. Фердинанд је за живота створио двовлашће, постао противладар крунисаном владару, што је утицало да цар његову смрт, пропрати речима како је „Свевишњи коначно увео ред“. Исто тако, „када се имају у виду све невероватне случајности које су се издогађале током његовог путовања и боравка у Сарајеву, онда невероватно има смисла да изгледа као вероватно“, истиче академик Д. Ковачевић. Наиме, велико невреме у Дубровнику које је зауставило воз; његово бледо лице и писање под светлошћу свеће у возу, што по речима његовог секретара није слутило на добро; игнорисање двора да не иде на Видовдан у Сарајево и савета да се након првог покушаја атентата из градске Вијећнице не враћа отвореним колима кроз град; скретање возача из главне, где се претпостављало да су распоређени атентатори у споредну улицу и да се на кривини где је ауто морао да успори наиђе баш на Гаврила Принципа, који се враћао кући; као и то да смртоносне хице испали Принцип за кога постоји запис да кад је вежбао у Кошутњаку „није са десет метара могао да погоди метар дебелу топољу“. Педантна статистика престолонаследниковог секретара показује да је овај *психијатријски болесник*, како су га звали заштитници животиња, за живота убио више од пола милиона дивљачи, онда није чудо што се у његовом убиству видела одлука Свевишњег, а у Г. Принципу прст Божји.

Посматран у ширем друштвено-верском контексту, Велики рат на Балкану, како га виде наши познати историчари, није био само национални рат царевине против две мале краљевине, већ сукоб између два различита социо-политичка религијска система, у којима је пресудну улогу одиграла римокатоличка црква и њен анимозитет према православним Србима. Сам почетак рата Римска курија је дочекала с одушевљењем, као могућност да Хрвати-католици потуку шизматичке Србе. После невиђених говора мржње римокатоличких „свештеника љубави“ ти „богомнадахнути“ војници починили су најстравичније злочине у Подрињу, Поцерини и Мачви, убијајући све Србе-старце, жене и децу, како би направили „католички бедем“ према шизматичној Србији и заштитили се од југословенске идеје.

Од читања ултимативне ноте, тог „најужаснијег документа који је једна држава предала другој држави“, како ју је назвао британски државни секретар за спољне послове Греј, од стране Српске владе увече 24. јула, и њен брз закључак: „не остаје ништа друго него да гинемо“, по много чему наговештавало је поновну велику народну патњу и жртву. Иако у мањој мери у односу на раније ратове, у мобилизацији и припреми војске за рат осећало се снажно присуство верске традиције у бројним аспектима. Верским мотивима заодеване су изјаве бројних политичара и команданата. Према причи очевица кад је у једну кафану око подне 28. јула изненада дошао један жандарм и дао телеграм, председнику Владе Николи Пашићу, Пашић се дигао од стола, прекрстио и

рекао: „Аустрија нам је објавила рат. То је њен крај. Бог ће нам дати победу“. У бројним обраћањима војсци током лета 1914. и јесени 1916. често се могло чути: „наша је борба света“; дужност нам је „да бранимо нашу свету земљу“; „на свету нема светије дужности него што је одбрана своје државе, своје нације и вере“ и сл.

Из чињенице да се спремао брз и муњевит рат, како Русија не би имала времена да се умеша, због чега се мобилизација и припрема српске војске одвијала убрзано, није било времена за опсежније верске припреме, обреде и беседе, као у балканским и ранијим ратовима, али је црква и у таквој прилици испољила снажну активност. Црквени храмови у време верских празника били су испуњени патриотским беседама свештеника, а сам чин отпочињања мобилизације широм земље оглашаван је црквеним звонима. Верска реторика и обреди посебно су били заступљени у добровољачким четничким одредима, где је строго практикована заклетва, која је утврђена још у време одласка у Стару Србију и Македонију (1903-1912) и која се одвијала у богатом верском церемонијалу, кроз певање познатих четничких песама, а полагала се пред командантом и свештеником, са Јеванђељем, крстом, хлебом, двосеклим ножем (камом) и револвером на столу. О самим верским садржајима током Церске и Колубарске битке, скоро да и нема домаћих писаних извора. Много више, чак и филмског материјала, остало је записано у публицистици и фотоматеријалу европских држава. Страни извештачи, као пример апсурда братоубилачког рата на балканском ратишту, често су истицали како се две војске, на две стране истог брда, скоро у исто време моле истом Богу, обраћају истим језиком, истим знамењем, имају иста имена и како се оба противника истовремено уздају у помоћ истог Бога.

Након тријумфалних победа српске војске на Церу и Колубари, европска штампа се такмичила у похвалама српском војнику, где је било примера да су победе сагледаване у духу верске традиције, у којима најчешће доминира мотиви *српског васкрса*. У немачкој публицистици могло се читати: „Србија је још једном васкрсла из гроба Косова поља. Из колубарског врела црпиће током читавог једног века горду храброст за највеће битке“.¹ Након времена европског романтизма кад се Европа напајала српским епским песмама, поново је порасло велико интересовање за Србе и њихову ратничку традицију. Као посебан догађај којим се победнички део Европе хтео да захвали и одужи Србији за прве савезничке победе представљала је прослава Видовдана у Лондону 1916. године. На челу *Одбора за Косово* био је познати публициста и историчар Харолд Темперлеј. На *Плакату* Одбора могло се прочитати „да су 1389. на Косову покорени хришћани и слобода, али су га Срби славили да поврате слободу“. Доста верске симболике могло се запазити посебно поводом одржавања *Српског дана* 26. јуна 1916, када је у свим школама у целој Француској био посвећен наставни час *О Србима*. Израђена је медаља са ликом краља Петра I и Александра I Карађорђевића. Слична манифестација одржаване су у осталим савезничким европским државама и Америци. Иако је имала више својих представника и репортера, од којих су шесторица положили своје животе на олтар отаџбине, међу којима њени уредници и оснивачи/сувласници Дарко и Слободан Рибникар, *Политика* у време трајања Церске битке није излазила јер је током бомбардовања њена штампарија била оштећена и није било струје.

¹ *Историја српског народа у шест књига*, друго издање, СКЗ, Београд, 1994, књ. VI-2, стр. 48.

Међутим, на десетогодишњицу Церске битке, 17. августа 1924. године, *Политика* је великој победи посветила три стране и подсетила читаоце на славну битку преносећи неке од извештаја својих репортера. У описе јунаштва славних ратника, неки од њих уносили су мотиве косовске легенде. Јован Тановић уредник и власник листа, који је као резервни капетан био учесник и ратни извештач, оставио је запис, у коме, поред осталог, стоји: „... Не може се рећи ко је био бољи и храбрији у лавовској борби наших трупа Сви, једном речи сви, имали су срце Обилића и око Срђе Злопоглеђе ...“²

Нажалост, цена српске славе подсећала је на библијску жртву. Када је амерички новинар Џон Рид у пролеће 1915. написао за Србију да је „земља смрти“, и „да су се на њу обориле све несреће које прате рат“ и сам каже и да јесте и није био у праву. У праву је био у опису стравичних призора када се широм Мачве и Поцерине „дизао задах да се човеку смучи“ и да је „ходао по мртвима, тако много их је било, да су му ноге упадале у јаме трулог меса.“ Описујући Мачву, Рид наводи: „Цео је овај крај био спаљен, опљачкан, а становништво побијено. Ниједног вола нисмо видели, а километрима ни човека. Прошли смо кроз варошице у којима је трава расла по улицама и где ниједно људско биће није живело.“³ *Политика* је у априлу 1915. писала о Подрињу, Поцерини и Мачви као о пустој земљи, црним барјацима што се вијоре Србијом, уздасима, кукњави и лелеку жена у црним шамијама, јадању и протестима инвалида, сирочади, гладнима и босима широм земље. Још потреснију слику оставио је Џ. Рид у опису *лакла* у ваљевској болници, испуњеној бунцањима предсмртника, у којој одзвања јецај и кукњава болесних од тифуса и гангрене: „... собе препуне људи којима труле лица и груди,“ упућују вапаје небу: „Боже, Боже мој, што ме остави? Куку мајко! Мајко Божја, спаси ме!“ Заиста слике достојне „ослобођења Јерусалима“.⁴ Исто тако, Рид запажа и описује мотив освете, преводећи на енглески језик веселе доскочице о Поћореку и Шваби и како у Србији сви мисле „Како их је тешки аустријски пораз осветио за све мрачне грозоте, за смрт њихове браће“. На крају писац каже да је био у земљи „чудноватој и замрлој и живахној“, „у земљи изможденој ратом, а ипак високог борбеног морала“.

Међутим, након што је једно зло прошло, највећа ратна искушења поново су се надвила над Србијом, када су се у септембру 1915, у Срему и североисточној Босни почеле прикупљати аустро-угарска 3. армија, у јужном Банату немачка 11. армија и у Бугарској 1, а јужније од ње 2. армија. Према најновијим проценама историчара око 450.000 добро опремљених и наоружаних војника подржаних артиљеријом и авијацијом, наспрам 300.000 српских војника, доста њих новомобилисаних, старијих и изнемоглих, развучених на око хиљаду километара фронта. У таквој неравноправној борби само се колективном жртвом могла надоместити непријатељска надмоћ. Митски узори и машта морали су поново „прорадити“. Наспрам моћне војске маршала Аугуста Фон Макензена јула 1915, коме је освојени Београд требао по сваку цену да поврати морал тученој аустроугарској војсци, да убрза мучки напад Бугара на Србију и отвори пут за Цариград, нашли су се браниоци Београда, обични грађани. Античка беседа Мајора Гавриловића деловима скоро разбијених јединица за последњи јуриш,

² *Политика*, 16. август, 2009.

³ Џ. Рид, *Рат у Србији 1915*, Цетиње, 1975, стр. 59.

⁴ Исто.

његове речи да је „Врховна команда њихове животе избрисала са списка живих...“ више је присутне подсећала на опело живима, него на наређење војсци.

Хроничари су тих дана забележили да је пред Пиротом на положају Пусте реке, када је положај почео да попушта, убрзо дошао командант дивизије, а затим и командант 2. армије и њ. в. краљ Петар. У једном тренутку војвода Степа Степановић, желећи да ободри проређене трупе, поручује својим војницима: „Ваши положаји нису градови који подижу људи и који се могу порушити топовима. Ваше положаје је Бог створио и они се не могу порушити топовима и отети јуришима!“ Истовремено су се појавили гласови да се народни јунак Краљевић Марко појавио код Пирота, на свом Шарцу, машући златним мачем.⁵ Како је фронт почео да попушта, тако су у народу, попут пропасти Србије 1813, почеле да круже бројне легенде. Јован Цвијић је забележио да су 1915. године, када се нагнала пропаст над Србијом, сељаци из околине Студенице *утврдили* да у Манастиру, у њиховим гробницама нису ни Стефан Немања, ни Стефан Првовенчани, већ „да су отишли да спасе војску“. Слична легенда везана је за светога кнеза (Лазара) и манастир Раваницу.

Значајне записе о трагичном повлачењу, свеопштем метежу и гацању кроз бласто народа и војске према југу Србије, оставили су страни извештачи. У свеопштем метежу, „свакојаки призори срца су парала“, писали су, сведочећи о *голотској* муци српског народа „коме беше намењено да чашу горчине испије до дна“. Герхард Гезман, описујући блатњаве путеве у којима се упада у блато до колена, пише: „Тада сам сео на једна кола заглављена у блато. Кочијаш и власник је један дечак из Пожареваца. Господе Боже! Где је Пожаревац, а где Ђаковица! Дечко се обесио кљусету о гриву и горко плаче. Једанаест му је година. Побегло је заједно са рођаком, али је рођака изгубио у путу. Где? Негде на Косову. Зашто је уопште бежао? Јер сви беже. А зашто су он и рођак сами? Где је отац? У рату. А мајка? Умрла. А његова кућа? Изгорела...“⁶ Губитнички усуд и предсказања посебно су оживели доласком српске војске на Косово и Метохију, територију за коју је највише везана српска историјска свест и осећање. Тешку патњу појачавало је жалосно осећање судбине да српски народ и српска држава само у току једног столећа два пута (1813. и 1915.) пропадају, падајући у ропство и да то други пут поново, као 1389, бива на Косову. Потресан опис о томе како су „осветници Косова“ 1912, који су жртвујући своје животе добили Обилићеве медаље или Карађорђеве звезде поново тонули у невид напуштајући своју тек ослобођену отаџбину, дао је писац и публициста Милован Витезовић у књизи *Чарале краља Петра*. Слика тужног официрског строја у Пећи, опис море која притиска остарелог краља због понављања проклетства које прати династију Карађорђевића – да поново, попут 1813, напуштају земљу и препуштају отаџбину и народ на немилост завојевачу; краљево одређење и предлагање престолонаследнику и командантима армија за колективну жртву – да се, попут *старих 1389. на Косову*, пружи одсудан отпор; скривање краљевске круне и државних знамења у Дечанима – симбола државе и династије који не смеју напустити територију Србије; невоље изнемоглог краља, због излизаних кокула, да пређе Везиров мост; пуни су туге и апатије.

⁵ Гаталица А., *Велики рат*, Вулкан, Београд, 2014, стр. 204.

⁶ Герхард Гезман, *Са српском војском кроз Албанију, 1915-1916*, СКЗ, 1984, стр. 94-5.

На другом фронту, колективно страдање у јуначком подвигу од стране црногорске војске у Мојковачкој бици, која је штитила одступницу братској српској војсци, на Бадњи дан и Божић, такође је препуно верске симболике и херојског узношења жртве српству и вери у Исуса Христа. Због колективне фрустрације што их хришћани, некада припадници исте цркве, нападају на њихов највећи празник, браниоци одступнице српске војске, у духу косовског – Лазаревог завета/опредељења (Умрећемо да у Христу живи будемо), клицали су: „Идемо да гинемо, да би се Христос родио; Умрећемо да би Црна Гора и Србија живеле“. На Божић, у мантији са широким крстом на грудима, прота мојковачки Лазар Цвијетић обилазио је положаје и делио свето жито и комадиће чеснице ратницима. Њихово заклињање пред протом да „Колашин и Мојковац никада нијесу недрили Бранковиће, већ Обилиће“, представљао је завет пред живим Богом. На историјску депешу српске Врховне команде: „Ако црногорска санџачка војска успе да спречи продирање од Вишеграда на Увац, Пријеполје – Сјеничке положаје и Нови Пазар, и тиме не дозволи да се јави српској војсци у бок и позадину, она се српству одужила“, сердар Јанко Вукотић је одговорио. „Нека Врховна команда не води бригу: Црногорска санџачка војска решена је да се до последњег војника жртвује и да не дозволи непријатељу да се јави братској војсци у бок, а још мање у позадину“.⁷ Тај завет мојковачки ратници су испунили. Речи светог Николаја (Велимировића) „Да није било Мојковца не би било Крфа, да није било мојковачке голготе не би било српског васкрса“, најбоље сведоче о судбинском значају Мојковачке битке за српску војску и захвалности црногорској војсци од стране целокупног српства.⁸

Ишчекивање у приштинској котлини, последња литургија и пут у непознато и неизвесно били су додатни повод за појаву бројних легендарних казивања и предсказања из којих су војска и народ читали и одгонетали нагвештаје даље судбине. Упоран покушај самозваног богомољца из Ниша који на основу сна покушава по сваку цену да уђе у Штаб и прорекне шта ће се српској војсци десити; молитвени позив патријарха Димитрија војсци да свако узме крст свој попут голготског Мученика; последњи обед краља и престолонаследника са генералима у отаџбини, „кад је тишина била тежа од иједне речи“, коју је народ поредио са Лазаревом *Косовском вечером*, и речи о визионарском наређењу српске Врховне команде од 25. новембра, о повлачењу да „Држава није изгубила своје биће, она и даље постоји и ако на туђем земљишту, докле год је ту владалац, влада и војска, па ма колико њена јачина била...“, за многе су заиста значиле пут на Голготу. Неизмерна туга и жалост почела је обузимати ратнике током формирања маршевских колона, кад су јединице почеле да уништавају ратну технику и тешко наоружање. Сlike попут укопа и последњих опроштаја од живих, искрсавале су пред очима учесника посматрајући како послуге при расстанку

⁷ Стошић А., *Велики дани Србије 1914-1918*, СКЦ, Београд, *Гласник*, Крушевац, 2000. стр. 201.

⁸ Сердара Јанка Вукотића (1866-1927) је на бојишту од 1912-1916. пратила као ордонанс/ађутант његова ћерка Василија, коју је звао *Гауна*. Она је бележила своје успомене у рату, у којима је поред осталих, оставила запис о прослави Бадње вечери уочи боја на Мојковцу: „У Колашину, где је био мој отац, прослављено је Бадње вече. Војници и официри насекли су бадњаке и запалили велику ватру пред зградом у којој је тада био Штаб. Ватру је упалио мој отац сердар Јанко, па редом остали официри и војници, бацајући на пламен храстове гранчице које су варничиле. Ја сам међу њима била једино женско чељаде. Дочекала сам их са упаљеном свећом и житом“.

целивају циви топова,⁹ како цела чета артиљераца плаче, слушајући ударе оруђа о литице и потмули пад у набујалу реку, како, плачући, војници љубе коње, шапућу им на ухо и растају од најдражих успомена. Ипак, врхунац очаја и жалости наступио је када су колоне почеле напуштати отаџбину. Остало је забележено да су том приликом узимали по грудву земље, каменчић, травку и као амајлије стављали у војничке торбице како би их подсећале на поробљену Србију. У свеопштој жалости, знаменити српски писац и комедиограф Бранислав Нушић „успорава“ колону испред каменог моста на Дриму, граници Србије и Албаније, речима: „Лакше, лакше, не напуштајмо тако брзо још ову стотину метара слободне Србије. Не журимо да сагледамо крај једном делу, у које је читав један народ скрхао сто година тешких напора, и за које се неколико поколења крваво жртвовало! ... чекајте, да се опростимо, као што се деца опраштају од мајке своје, кад јој напуштају крило материно“.¹⁰ Тај мотив *свete српске земље*, та дубинска архетипска припадност српској родној грудви, свом крају, која се осиромашује сваким објашњењем и дефинисањем, у којој се осећа историјски корен, из дубина векова до данас, кад скоро сваки Србин верује да је у коњици неког од Југовића погинуо и његов незнани предак, како ју је препознао Д. Ћосић, нигде није тако снагом надахнуте књижевне речи дошао до изражаја и толико издигнут на ниво сакраманта, као приликом повлачења код Б. Нушића. Над прегршти српске земље у марамици, писац се заклинје: „Понећемо те, Отаџбино, собом! Као што у причешћу капљица вина садржава сву величину једне вере и једног наука, тако ће ова прегршт земље садржавати у себи сву величину једне љубави за отаџбину и љубави за слободу. Крај те ћемо прегршти земље палити кандило; крај ње ћемо славити и прослављати; из ње ћемо одвајати мрвице и бацати у гробове које будемо копали у туђини; на тој ћемо се прегршти земље клети, на њој заветовати, из ње црпсти поткрепљења у данима туге“. Шта су српски војници осећали и преживљавали, како су официри помрачене славе непосредно након пораза гледали на даљу судбину Србије, донекле се може сазнати из књиге ђенерала Милана Недића, којој је дао снажан печат својом *емоцијом*. У симболичном поднаслову *Плач и завет*, аутор је записао: „И тако један део српског народа напусти своју родну грудву, понесе крст мученика и крете у свет. Победоносне некада армије оставише свету земљу Србинову, староставне успомене, колевку свога живота и своје славе, вечни извор наше несаломљиве снаге, јунаштва и борби, земљу натопљену крвљу најбољих својих синова, засејану поломљеним костима див јунака и заливену потоцима суза многих матера нових мајки Југовића и сестара Косовке девојке...“¹¹

Повлачење преко Косова и Црне Горе, а нарочито Албаније, остало је у духу верске традиције у српском народу запамћено под именом *Голгота Србије*, по узору на библијску Голготу (брдо звано Лубања) где је Христос распет, а поновни победнички повратак српске војске у отаџбину, као њен поновни васкрс, такође мотив из Библије,

⁹ „У сутон оног новембарског дана када је последњи заштитнички одред имао да пређе с оне стране и да напусти последњу стопу земље, људство једне пољске батерије ћутећи је укопавало четири своја оруђа у обалу једне папратом и ниским жбуњем покривене падине. Па кад је рупа и за последње оруђе била ископана, онда командир, а за њим и два водна официра, приђоше и целиваше излизане циви. За њима редом, један за другим пољубише ону цев и војници.“ (Стошић А., исто, стр. 117)

¹⁰ *Кроз Албанију 1915-1916, Просвета, Београд, 1968, стр. 124.*

¹¹ Недић М., *Српска војска на албанској голготи*, Репринт издање, Графопублик, Београд, 1935, стр. 32-33.

кад су се око Христовог гроба десила чуда која су уверила присутне савременике да је И. Христос ускрснуо/васкрсао. У трагичном удесу српске војске и народа позната мисао из Сеоба М. Црњанског: „да је зло као јато чавки, никад не долази само“, обистинила се у свој пуноћи. Поред швапских и бугарских хорди, побуњених арнаутских племена од стране римокатоличких свештеника, које су кидисале на изнемоглу жртву, тешких болештина које су свакодневно узимале свој данак, отежаног снабдевања, од Београда и Зајечара до Ђаковице и Пећи непрестано је падала густа киша, која је доласком на Косово и Метохију прерасла у суснежицу и снег. Непрестану кишу, набујале реке и потоке, српски војници у својим представама поредили су са четрдесетодневном библијском поплавом. Посматрајући ту непрекидну временску непогоду, њ.в. краљ Петар се трагичуморно запитао и у свом *Дневнику*, 26. октобра 1915, у Рибарској Бањи записао: „Надам се да нас српски Бог још нечим може изненадити“. Најпотреснију слику, у библијском духу, о патњи српске војске током преласка преко врлети Албаније, оставили су у својим записима страни извештачи, поредећи поглед на државну колону са погледом на *живу фреску*. Гледајући „непрегледну колону“ - „погребну пратњу државе српске“, „спровод којим српска држава сахрањује слободу“, колону којом Краљ, Влада, Војска, народ и цела држава „излази из саме себе“; остарелог Краља на воловским запрегама; болесног војводу Радомира Путника на посебно изграђеним носилима кога носе војници; митрополита Димитрија са кивотом краља Студеничког; гуслара Лазара Перуновића како поред мртвих, песмом у гудурама Албаније, бодри војнике и народ да истрају, уверавали су своје *читатељство* како су се пред учесницима отварале слике старозаветних призора. Француски дописник Фери Пизано, дубоко потресен тим призором, извештавао је како га то „умируће избегличко племе на путу ка умилној Грчкој“ подсећа на избегличко племе израиљско: као „Чивути остајући у песку успомена, када су после рушења храма кренули у вечни збег“.¹² Описујући ту, како каже „тврду коштицу“ непоразене српске војске: војнике народ, породице, жене, краља ... новинар подсећа да „су циганске черге-породице и читава племена – тако изашла са црвене земље Индије да се у постојбину никад не врате“.¹³ Гледајући изнемоглог српског краља, који је преко грубог осушеног лица пустио густу браду коју не брије због туге за отаџбином, новинари су српско повлачење и Краља поредили са митским призорима из Шекспирових драма, говорећи: „Ништа веће од Краљеве наде. Краљ Лир Ричард III идући преко Албаније пролази кроз историју њеним врховима“. Речи и епитети ратних извештача које употребљавају како би што верније дочарали *библијско искушење полуживе* српске војске више се могу приписати мртвима него живима: „... Сви су изгледали крајње изнурени, као прави лешеве корачали су с муком, мршави, испијени, суморни, црна лица, угашена погледа. Њихово тужно дефиловање настављало се по читаве дане, под кишом, по блату, по снегу. Никаква жалба није се чула са усана ових људи који су толико пропатили, као да их је нека зла коб гонила, ишли су ћутећи; само би по кашто проговорили – хлеба; то је била једина реч коју су имали снаге изговорити...“¹⁴ Никада у историји људско око није видело стравичнији и потреснији приказ од масовног умирања српске деце и младића у баруштинама око албанског града Фијерија, јануара 1916.

¹² Гаталица А., исто, стр. 248.

¹³ Исто.

¹⁴ Историја српског народа, књ. VI-2, стр. 98.

године, записао је генерал Бертоти, командант Италијанског експедиционог корпуса у Албанији, 1916. Поред смрти која је у почетку односила дневно и по 120 живота, стварала се безнадежна ситуација и осећање да је „Бог заборавио на српске војнике“. Речи из *Писма престолонаследника Александра руском цару Николају II* и апели председника српске Владе Н. Пашића о „полумртвој“ српској војсци француском генералу де Мондизиру: „... Ми схватамо своју ситуацију. Она је готово безнадежна ... ми смо у вашим рукама. Радите од нас шта хоћете“, равне су самртничком вапају Сина упућеном Оцу на Гоготи (Оче у твоје руке поверавам дух свој – Јев. по Луки 23:46).

Отаџбина се, казују песници, никада човеку не може ишчупати из срца. Колико је мање доживљава разумом и у стварности, толико је више задобија и љуби у песми и машти. Што је вековна туга српска за отаџбином била већа и завет је био већи. Никада се на рушевинама своје државе и славе није осећао докраја побеђен и поражен. Тиме се донекле може објаснити зашто је мотив о *српском васкрсу* толико снажно оживео и попримио облик колективне опесије војске у изгнанству. Поред сурове и неприхватљиве стварности о пропастима Србије које разум и срце нису могли да прихвате, мит о васкрсу потхрањивали су песници, српске војсковође и политичари, стране дипломате, извештачи и, изнад свих, добро организована верска служба. Претварајући веру у стих у гудурама Албаније, Б. Нушић закључује: „ Отаџбина није предмет ограничен, оивичен, утеловљен; Отаџбина је мисао. Отаџбина је вера, а мисао и вера не умиру; мисао и вера се не угибују под теретом страдања; мисао и вера се не гасе у мраку силе; мисао и вера не ишчезавају под ударцима насиља“. ¹⁵ У данима најтрагичнијег повлачења, посматрајући невероватан призор, на туђој земљи – заклетву регрута у Скадру, учитељица Марица Спасић закључује: „ако има заклетве има и државе“. Иако јој се тај чин, како сама признаје, у први мах чинио сувишан, јер „зашто да се заклинју ови дечаци који су без ичије наредбе и контроле стигли до Скадра и без заклетве доказали верност отаџбини?“, она увиђа снагу утицаја тог светог чина на свој малаксали дух, и, посматрајући тај голобради строј и свештеника како регруте шкропи водицом, бодри себе: „Кад Србија на овој суровој стази смрти има регрута има и живота. ... Била сам узбуђена, потресена до сржи“, ¹⁶ написала је учитељица. У сличном духу, у св. Јовану Медовском у Скадру, М. Недић овако је описао престолонаследника Александра: „... бољка му је лице испила, кожа бледа и прозирна једва је држала кости да се не растуре. Ход му је био тежак и лаган. Изгледао је болесником коме нема лека; али је његова душевна снага побеђивала трошно тело. Очи су му давале неугасни плам и показивале ведрину његове душе и непоколебљиву веру у добар свршетак ове наше народне несреће“. Приказујући га као „полумртвог васкрсника“ који, попут месије, својом вером крепи и подиже клонуле. Недић бележи речи пуне престолонаследничког оптимизма: „Ми ћемо се борити до последњег човека уз наше савезнике за нашу и за њихову ствар. Овај *дезастр* (фр. несрећа) је пролазан. Опет ће наша војска бити што је била. Биће и боља и силнија Ја у то тврдо верујем“. ¹⁷ Посебно охрабрење српској војсци стигло је од великог руског цара Николаја II у одговору на престолонаследничко писмо од 16. децембра, у коме се каже: „... Верујем чврсто да ће се Ваша војска скоро опоравити од преживелих тешкоћа и понова

¹⁵ Кроз Албанију 1915-1916, стр. 124.

¹⁶ Група аутора, Голгота и васкрс Србије 1916-1918. БИГЗ, Београд, 1971, стр. 94.

¹⁷ Недић М., исто дело, стр. 159.

узети учешћа у борбама са општим непријатељем. Победа над њим и васкрс велике Србије биће Вама и братском српском народу утеха за све што сте преживели”.¹⁸ Веру у победнички повратак у отаџбину посебно је снажила редовно организована верска служба од стране 195 (95 преживелих) свештеника, колико је учествовало у Првом светском рату, са архиепископом београдским и митрополитом целе Србије господином Димитријем, којој су особен печат дала два духовна горостаса Српске православне цркве: владика Николај Велимировић и потоњи патријарх српски Гаврило Дожић. Блиска Грчка црква је својом добротом уступила избеглим Србима на Крфу неколико цркава, а грчки свештеници су често на сахранама и поменима чинодејствовали са српским. Колики се значај придавао верским обредима војске говори и чињеница да су непосредно молитвама, богослужењима и другим верским скуповима, редовно присуствовали краљ и престолонаследник са министрима и највишим војним командантима.

О једном таквом догађају и утицају верског чина на душу и морал ратника ван отаџбине, забележио је владика Н. Велимировић: „С вером у Бога и неугашеном надом у крајњу победу опреми се на Крфу преостатак српске војске и упаради се 1916. године на први Васкрс у изгнанству да дочека престолонаследника Александра. У настојању да се преброди очај и очува победнички дух војске, млади престолонаследник поздрави своју војску са: Христос воскресе, браћо! И сва војска отпоздрави: Ваистину воскресе! При томе сваки војник у себи помисли: Нека би и Србија васкрсла! И сви странци који беху присутни задивише се тако бодром духу код малене и измучене војске српске”.¹⁹ „И тако један владар као апостол сведочи да је Христос васкрсао, а цела војска то истински потврђује свом краљу“, записао је о истом догађају један енглески свештеник. Колико је потреба српских војника за верским обредима била јака, према писању историчара М. Прелевића, сведочи чињеница да су у својим војничким логорима и депоима правили пољске цркве и олтаре од трске и бензинских буради, а у Беници Моравска дивизија подигла цркву од чврстог материјала, да би се у њима молили за спас својих најдражих и поновни васкрс Србије.

У својим сећањима и казивањима, како наводи А. Ђурић, солунци су често истicali непролазну вредност стања на молитвама и богослужењима када су се, сједињујући с Богом, сједињавали са својима најдражим у родној грудии. Многи су приметили како су њихове молитве биле праћене снажном еуфоричном катарзом, у којој су „видели“ куће обасјане светлошћу, „чули“ плач остављене и још нерођене деце, „дозивање“ мајке Живане, ... да би, након тога, наступили периоди видљиве релаксације и ведрине. Зато се током целокупног боравка у изгнанству верским обредима и обичајима, посвећивала посебна пажња. Српски војници су и сами настојали да макар и симболично обележе крсну славу. То није изостављано ни током повлачења преко гудура Албаније, кад су појединци делили конзерву или ломили коцку шећера на више делова, како би почастили своје другове и посетили их на своје свете заштитнике.

Током боравка на Крфу прослава је бивала све богатија. Осим славског колача и свеће припремала се и скромна закуска. Касније, чак и у рововима, скромно је палљена воштаница, а пламен славске свеће је носио топле мисли ратника на њихов дом и славску трпезу у отаџбини. О томе како су су ратници са сузама и уздасима

¹⁸ Исто, стр. 165.

¹⁹ Епископ Николај, Косово и Видовдан, Глас Цркве, Шабац, 1997, стр. 88.

преживљавали најсветије зимске празнике – Божић и Нову годину, сачувано је више записа. Своје ратничко сећање изнео је новинару политике 30. новембра 1988. солунац Крста Соколовић, телеграфиста у штабу војводе Степе: „Свиће Божић, али далеко од куће и далеко од мојих. Окупише се гомилица војника и свако прича како је дочекивао овај – некада свечани празник. 'Како ли га сад наши, ако су живи, дочекују? Они сузним очима са својима а ми овако јадни, гладни, изнемогли по овим пустарама!'“ Посебно снажан опис прославе Бадње вечери на Крфу и како је тај обред деловао на душу ратника, оставио је новинар Солунац Милан Марковић.²⁰

Веровање у васкрс, односно веровање и уживљавање у тај свој други, нестварни и недокучиви живот, који је снагом њихове вере постајао стварни, да га ни сурова баналност нису у томе могли спречити, била је највећа инспирација домаћих и страних аналитичара који су се бавили моралом војске у Великом рату. Анализирајући ту смисаону усправност, одушевљен духовном чврстином српских војника знаменити српски интелектуалац Драгиша Васић закључује да њихова душевна снага и издржљивост, сасвим развијено осећање – култ дужности, одрицање од већине животних потреба и оданост једном великом народном послу до потпуног одрицања, проистиче из склоности да се због израженог осећања вере и наде не размишља о смрти. Сагледавајући, у духу библијског идеала, тај „хероизам младости који не зна за границе“, ту „најдубљу реку крви, који је људски идеализам могао да пролије и најдужи пут патњи, који је људска истрајност могла да издржи“, Васић, поредећи српску колективну жртву с Христовом, закључује: „... Сав је крвав хероизам Срба; њихов хероизам, то је хероизам хришћански. Један народ поступио је тачно као што је нешто пре две хиљаде година поступио један човек...“²¹ Чеда Марјановић, један од ретких домаћих аутора који се непосредније бавио моралом српске војске у Великом рату и о томе оставио значајну студију, тврди да је сва искушења, од уласка у ровове јуна и јула 1916. год. до пробијања фронта 2/15. септембра 1918. године, када ниједна дивизија није смењивана на положају ни један дан, српски ратник стрпљиво подносио захваљујући високим вредностима своје вере и традиције којима је био запојен.

Поредећи морал Срба у односу на друге војске у „вашару нација и војске“ на Солунском фронту, истичући њихову скромност, однос према грчком становништву, мобилисану запрежну стоцу, и, изнад свега, њихов оптимизам о скором повратку у отаџбину, Марјановић у студији Рат и морал, поткрепљујући закључак да „чисто јуначко срце вреди више од сваке војне силе овога света“, истиче: „Проста српска сељачка мајка запојила их је вером која је прекалила срце Србиново и створила такве див-јунаке да их никакви неуспеси, никакве тешкоће и катастрофе нису могле поколебати. Оне су му усадиле најузвишеније што се пожелети може. То је постигла рецитишући му уз колевку песме о Мајци Југовића, Милошу Обилићу, Марку Краљевићу и другим срп-

²⁰ „Пред вече тога дана, тек што је почело да се смркава, једна група официра и војника кретала се свечано кроз малињак у правцу дивизијског штаба. У првом је реду достојанствено корачао, међу официрима, ђак-наредник Мијат Мијатовић и певао песме Рождества својим необично лепим тенором, праћен хармоничним гласом осталих. Ориле су се ове песме маслињаком. Док смо ми слушали и гледали ту достојанствену поворку, дах нам је застајао у грудима од силног узбуђења и сузе су навирале на широко отворене очи. Наједном смо заборавили на све досадашње муке и зебње, док је топлина вере и наде почела струјати кроз наше напаћено тело и душу“, Кроз Албанију 1915-1916, стр. 342.

²¹ Марић Ј., Куда иду Срби? Део II, Меграф, Београд, 2001, стр. 190-191.

ским витезовима...²² Тај тешко докучив и сазнатљив утицај српске вере на душу ратника, њену ратничку прилагодљивост и чврсту симбиозу с традицијом, снажно је истакао Швајцарац из Лозане др Алчибард Рајс (1876-1930), професор, криминолог и публициста, „вitez и сведок правде и истине“ о Србији у Првом светском рату, један је од највећих пријатеља српског народа. Рајс не негира чињеницу да и Срби попут других народа не „осећају нешто што их наткриљује“, али су, како каже, и Бога из Библије претворили у „вечног и свемоћног владара свог народа“, и, правдајући се због употребе тривијалног израза, закључује „... ваш 'бог' носи оклоп и браду Марка Краљевића, шајкачу вашег ратника са Цера и Јадра, Кајмакчалана и Доброг поља. Попови вам нису били нити јесу црквени људи, већ ватрени родољуби са свим врлинама и манама вашег народа.“²³ Тај несаломљиви дух српске војске ратни извештачи су често поредили са митском птицом феникс, која израста/васкрсава из властитог пепела. Након неочекивано брзог опоравка и препорода српске војске, француски посланик Огист Боп известио је своје Министарство спољних послова: „Овако брз и потпун преображај личи на чудо. Заиста тачан садржај има фраза васкрс српске војске“.

Један од поузданих показатеља за разумевање колективног и морално-психолошког стања српског војника, његове вере и неизмерне есхатолошке наде, као извор, може послужити песма која је пратила цео овај пут, од коначног слома до поновног уласка у отаџбину. Над морем код острва Вида у које су сахрањивани умрли, песник је певао да ту „лежи гробље храбрих“, „лежи брат до брата“ који су „Прометеји наде, апостоли јада“. Горко и поносно слаже стихове о немирним Србима који страдају пошто је „Бог заспао и не зна како се они пате“. Песник над „Плавом гробницом“ држи опело „какво не виде небо јоште“ и захтева тишину да би и мртви чули „хук борбене лаве“, јер док „овде изнад оца покој господари, тамо изнад сина повесница бива“ и горко, у – хуморној песми, каже да ће се заспали Бог ипак пробудити и пева: „Вратићу се у истоме реду, поново ведар, васкрсао, смео. (...) сретћеш ме, на пољанама овенчаних славом, горда, ко' што си ме срео“.²⁴ Заправо, најбоље поређење античког удеса српске војске дала су два Грка - „типична Хелена“. Први, античком поређењем краља Петра са Одисејем: „Валови несреће избацили су краља с војском на острво да ту нађе спас и да поново настави свој поход“. Други је вечиту мистерију српске албанске голготе – коју људски ум не може да замисли, из-

²² Марјановић наводи анегдоту како се један лепо обучен српски војник супротставио патроли савезничке полиције да му одузме мекинтош (огртач) кога је купио од једног Енглеза. Отимао се, па кад је видео да нема куд онда скине и блузу и каже: „то је француско“; скине панталоне – „то је амерканско“, и све што је имао на себи поскидао – „све је ваше,“ онда се полунаг удари руком у груди и каже: „али ово је српско, ово ми не можете узети, те ћу крпе ја увек овим рукама зарадити“. Кад су вођи патроле превели Србинове речи, полицајац се насмејао и све му вратио. (Марјановић, Ч., Рат и морал, Библиотека савремених религиозно-моралних питања, Београд, 1922).

²³ Марић Ј., исто, стр. 182.

²⁴ Реч је о познатом младом српском песнику Милутину Бојићу који је и сам с војском прошао читаву голготу и испевао песму Плаву гробницу, прожет дубоким емоцијама поводом масовног умирања болесних и изнемоглих српских војника на острву Виду и њиховог сахрањивања у плавим пучинама крфског залива – Плавој гробници. Као писар, у штабу у Солуну 1917, завршио је своју збирку песама под називом „Песме бола и поноса“. Знаменита песма Плава гробница објављена је први пут у Српским новинама, листу који је све време излазио у изгнанству. Био је и сам запањен њеном поетском снагом, кад је једне вечери у кафани у Солуну слушао први пут како је надахнуто рецитује глумац Воја Јовановић. Умро је од туберкулозе у Солуну 1917.

рекао новинару Ф. Пизану, казујући како су се Срби и Грци брзо сродили и многи ородили, наводећи као пример Јоаниса Газиса, газду хотела Бела Венеција, кога је уступио Србима за смештај владе и који и своју трећу кћер треба да уда за Србина, али се трагичуморно пита: „Упркос томе, ми Хелени, мој кирие, те Србе на разумемо. Не знамо ми да ли су они живи, а ако јесу, како су уопште живи. То вам је проблем...“²⁵

Доласком на Крф, на питоме обале Јонског мора окупане сунцем, обрасле у маслине, палме и агруме, слушајући звуке звона из оближњих грчких богомоља, пред изгнаницима су се откривале античке слике раја. Говорили су како њихова лагуна подсећа на Одисејеву, где краљ-дављеник затече Наусикају, феачку кнегињицу, како испира своју плаву косу. Напаћени дух крепио је привид српске државице на Крфу, са престоницом, владом, министарствима, управама и једног читавог живота који је остао „тамо далеко“. Телом на Крфу, душом и сном у поробљеној отаџбини, научени да веру повезују са животом, са истанчаним инстинктом и надахнућем пратили су легендарна казивања која су повремено стизала из родног краја и кроз њих јачали властити дух. Говорило се: како се на путевима који воде са југа Србије ноћу чује тајанствена песма и како певају виле, као гласници повољних вести; да црквена звона ноћу сама зазвоне; да су шљиве и храст(жир) обилато родили, као знак да ће бити ракије, дебеле стоке, венчања, односно да ће се момци до јесени вратити; како Војничку Цркву Ружицу ноћу обасјава тајанствена светлост и да је извор лековите воде у Цркви Св. Петке на Калемегдану, који је пресушио 1916, поново протекао 28. фебруара 1918. године... Као што су пре три године, од хватања роја пчела о заставу до других злослутних знакова небеских сила, читали наговештаје своје голготе, сада их је све упућивало на скори васкрс и тренутак да сами преузму одлуке о властитој и српској судбини. Ако су до тада мислили и размишљали о томе шта је све остало иза њих, сада су мислили о томе што је пред њима. Тај позив Неба још из Буна на дахије, што су га од старих уз гусле слушали, тај биолошки оптимизам кад се ум замагли, а чињенице почињу да лебде, дубоко су осећали у себи, попут оних Андрићевих јунака: Мила с Лијеске, што у осојној страни поред пута куд пролазе Турци, пева песму о Црном Ђорђију, песму која се певала само у далекој забити, где турска нога не ступа; Јелисије из Чајничка, бољег човека и богомољца, што гледајући кроз танку дашчицу од тисовине прориче српску будућност и испред Чардака на Ћуприји кротко одговара Турцима – време васкрса приближило се; до ових, сличних као браћа: узнемиреног и халуцинантног Ивана Катића у логору у Нађемђеру, коме глас о тајном прављењу гусала и рецитовање народних песама чиче-Видоја са Дурмитара буди наду брзог ослобођења; веренице Јулке Недельковић из Љубовиће, која ради и празником, јер сматра да ће јој Бог опростити, пошто јој је девојачко рухо изгорело и којој се дубоко у ноћ, пред петле, на огледалцу њене преслице указује лик њеног вереника Јована; до необријаног резервисте што прерушеном војводи Степи грубо одбруси: „Остани ти Греко у Хиландару, ја се враћам у моју Србију!“

Када су кренули да испуне свој историјски завет, да, српски, епски, поврате своје обешчашћено достојанство, када су „набачени на врлети“, „уништени“ и „помрли“ Срби отпочели свој повратак у отаџбину, преплашени и унезверени Бугари су у страху говорили: „Бежите живи, ево мртвих!“ Ношена светим идеалима Српска војска се победоносно вратила и испољила такав елан и морал који је био непознат у Европи. То чудо од храбрости, монолитности и стратешког умећа проишцицало је добрим делом

²⁵ Гаталица А., исто, стр. 259.

из њене христољубивости. У прилог томе, неки аутори као допринос таквом њеном квалитету, посебно наводе јаку симфонију између државе и цркве – јединство „крста и мача“ – „олтара и престола“ (Ј. Дучић), оличену у краљу Петру I Карађорђевићу и највишем командном кадру. Славне српске војводе, сви одреда, били су дубоко христољубиви. Због чега су их, у библијском духу, још за живота, често доживљавали њихови потчињени. Кад је новинар Политике питао једног ратника „живахног духа, исцепаних војничких панталона, након пређених 750 километара од Кајмакчалана до „Теразија“, како га је описао, ко је најзаслужнији за тако грандиозан успах српске војске, мирно је одговорио: „Жућо! Бог је кроз њега проговорио. Ко би други“?

Закључак

И након сто година и чињенице да се библијски називи Голгота и васкрс често појављују у насловима и садржајима бројних књига и чланака, ови као и други мотиви српске верске традиције у Великом рату остали су без значајнијег објашњења њиховог утицаја на морал српске војске. Разлоге за то, поред осталог, треба тражити у чињеници да не постоји темељнија студија написана о моралу српске војске у Великом рату и вишедеценијском потискивању и занемаривању верског чиниоца као његовог битног извора. Међутим, без христоцентричног приступа: уважавања христољубиве природе наших предака, па самим тим и сагледавања њиховог подвига и славе унутар метафизичког дела њиховог бића: косовског завета, колективног памћења и предања, снажног схватања живота између Неба и земље, морал српског ратника у овом, као и другим ратовима, остао би несазнатљив, а војна традиција сиромашна и празна, без виднијег значаја и надахнућа, више као свечарски декор или каранфил на реверу, како је за српску традицију, лишену боголиког смисла и садржаја, често знао да каже наш познати теолог Радован Биговић. Стога се, у покушају да се проникне у неизрециве истине, у тајне морала српског војника, у тајанствено двојство у њему, у одговоре шта је то што га тако снажно надахне и осмели на немогуће, мистерија вере испоставља као тајна формула сазнања, чаробна капија, кроз коју једино води пут до свеопште истине о њему.

Литература

- [1] Група аутора, *Историја српског народа у шест књига*, друго издање, СКЗ, Београд, 1994.
- [2] Група аутора, *Голгота и васкрс Србије 1916-1918*, БИГЗ, Београд, 1971.
- [3] Група аутора, *Кроз Албанију 1915-1916*, Просвета, Београд, 1968.
- [4] Група аутора, *Српски војни поменик*, ВИЗ, Београд, 2003.
- [5] Група аутора, *Зборник радова Војска и вера*, НИЦ "Војска", Београд, 2001.
- [6] Марјановић Чеда, *Рат и морал*, Библиотека савремених религијско-моралних питања, Београд, 1922.
- [7] Прелевић Милорад, *Срби на Крфу 1916-1918*, НИУ Војска, Београд, 1998.
- [8] Стошић Адам, *Велики дани Србије 1914-1918*, СКЦ, Београд, Гласник, Крушевац, 2000.
- [9] Рајс Алчибард, *Чујте Срби!*, Београд, 1929.
- [10] Џон Рид, *Рат у Србији 1915*, Цетиње, 1975.